

ԹՈՒՐԷԱՅԻ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԹՈՒԱՅԻՆ ՏԵՆՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Թուրքիան իրականացնում է իր զինված ուժերի (այսուհետ՝ ԶՈՒ, թուրք. *Silahlı kuvvetler*) արդիականացման լայնածավալ ծրագրեր, որոնք առնչվում են ինչպես նորագույն զինատեսակների ձեռքբերմանը, այնպես էլ տեղական ռազմական արտադրական բազայի զարգացմանը: Լուրջ ուշադրություն է դարձվում երկրի ԶՈՒ-ում նորագույն տեխնոլոգիական զենքերի ու ռազմական տեխնիկայի ներդրման ու ապահովման հարցերին:

Թուրքիայի ռազմական ոլորտի արդիականացման հիմքերը դրվեցին հատկապես 1991 թ. Պարսից ծոցի պատերազմի իրադարձություններից հետո, քանի որ Թուրքիայի զինվորական շրջանակները պարզ հասկացան, որ երկրի ԶՈՒ-ն իրենց թույլ և արդեն հնացած սպառազինությամբ չեն կարող դիմագրավել 21-րդ դարի նոր մարտահրավերներին¹: ԶՈՒ-ի արդիականացման գործընթացն սկսվեց հետսառըպատերազմյան նոր մարտահրավերներին դիմակայելու համար, քանի որ փոխվում էր Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դերն արդեն հանդես գալով որպես տարածաշրջանային տերություն, որը ներքին և արտաքին սպառնալիքներին դիմագրավելու համար ավելի շատ ռազմական ուժի կարիք էր զգում:

Ելույթ ունենալով 2005 թ. աշնանը Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գլխավոր վարչության (*Savunma Sanayii Müsteşarlığı*) հիմնադրման 20-ամյակին նվիրված համաժողովում՝ Թուրքիայի ԶՈՒ-ի Գլխավոր շտաբի (այսուհետ՝ ԱՇ, թուրք. *Genel Kurmay*) Գլխավոր պլանավորման և սկզբունքների մշակման դեպարտամենտի ղեկավար Հիլմի Աքըն Զորլուն նշել է, որ Թուր-

¹ Elliot Hen-Tov, The Political Economy of Turkish Military Modernization, Middle East Review of international Affairs, Vol. 8, No 4, (December 2004). p. 50

քիան իր գեոստրատեգիական դիրքով լինելով եզակի երկիր, գտնվելով երեք մայրցամաքների խաչմերուկում, հանդիսանալով էներգետիկ տարանցիկ տարածք, միաժամանակ երաշխավորված չլինելով շրջապատող տարածաշրջաններից եկող տարբեր մարտահրավերների ու սպառնալիքների նկատմամբ, հարկադրված է ունենալ 21-րդ դարի ռազմական ու քաղաքական պահանջներին համապատասխանող ՁՈՒ՝ դրա հաջողության ամենակարևոր գրավականը համարելով տեղական հզոր և արդյունավետ ռազմաարդյունաբերական համալիրի կայացումն ու զարգացումը²:

ՁՈՒ-ի արդիականացման ռազմավարության հիմքում էական և հիմնական դերակատարություն է տրվում երկրի ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացմանը: 1996 թ. թուրքական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների ներկայացուցիչների հետ Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի անցկացրած խորհրդակցության ժամանակ մանրամասն ուսումնասիրվել են ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացմանն ուղղված հետազա պլանները, որի արդյունքում պաշտպանության նախարարության կողմից մշակվել է այդ ուղղությամբ իրականացվելիք քայլերի վերաբերյալ առանձին փաստաթուղթ³:

Թուրքիայի պաշտպանական հայեցակարգի հիմքում է դրված այդ երկրի բանակի կարիքների ապահովման համար սեփական ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման ռազմավարությունը: Այդ երկրի ռազմական գերատեսչությունը ՁՈՒ-ի հզորացման և արդիականացման գործում էական է համարում երկրում ռազմական տեխնոլոգիաների և գիտատար ուղղությունների ներդրումների ու աջակցության վրա հիմնված բանակային ապա-

² Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գլխավոր վարչության հիմնադրման 20-ամյակին նվիրված համաժողովում Թուրքիայի ՁՈՒ Գլխավոր շտաբի Գլխավոր պլանավորման և սկզբունքների մշակման դեպարտամենտի ղեկավար Հիմի Աքըն Ջորլուի ելույթը:
http://www.ssm.gov.tr/browser_tr.asp?srcURL=library/docs/tr/kurumsal/SSM_20_yil.htm&title=

³ С. Косиков, Военно-политический потенциал Турции, Востоковедный сборник (выпуск второй) М., 2001, стр. 212-217, <http://www.middleeast.org.ua>

հովման սեփական արդյունաբերական համալիրի գոյության ու զարգացման անհրաժեշտությունը: Թուրքիայի ԶՈՒ-ի զՇ նախկին պետ Հիլմի Օզքյոքն իր վերջին ելույթներից մեկում անդրադարձել էր արդյունաբերական դարաշրջանի անվտանգության համաչափ տեսություններից տարբերվող «համաչափ և անհամաչափ մարտահրավերների միասնության» էությունը պարունակող 21-րդ դարի պատերազմների՝ «Գիտության դարաշրջանի պատերազմ» նոր հայեցակարգի առանցքային նշանակությանը: Թուրքիայի զինվորական շրջանակների համար ռազմավարական խնդիր է դիտվում տարածաշրջանում առաջատար տերություն դառնալն ու առաջին հերթին ռազմական առումով գերակայություն ապահովելը: Ինչպես նշել է Հ. Օզքյոքն իր ելույթներից մեկում՝ «Թուրքիան վերածնվող քաղաքական աշխարհագրության կենտրոնում տեղ է գտնում որպես տարածաշրջանային ուժ, իսկ դրա առաջնային պայմաններից է հզոր և պատերազմի պատրաստ, ինչպես նաև տեխնոլոգիապես հարուստ և գիտության ազդեցությունը կրող ԶՈՒ-ի գոյությունը»⁴:

Սառը պատերազմի ավարտը հանգեցրեց աշխարհաքաղաքական նոր վերածնունդների, ինչի արդյունքում փոխվեց տարբեր երկրների անվտանգության ու պաշտպանական հայեցակարգերի ողջ ռազմավարությունը: Հետսառըպատերազմյան նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը որոշ անորոշությունների առաջ կանգնեցրեց պաշտոնական Անկարային՝ իր արտաքին և հատկապես անվտանգության քաղաքականության հետագա ուղեգծի սահմանման և պաշտպանական նոր ռազմավարության որդեգրման առումով: Թուրքիայի համար օրակարգային խնդիր դարձավ նախ և առաջ տարածաշրջանային, անվտանգության և պաշտպանական քաղաքականության հրամայականների վերաիմաստավորումը: Թուրքիայի քաղաքական ու զինվորական շրջանակների մոտ մտավախություն կար, որ Սառը պատերազմի ավարտով Թուրքիան կկորցնի իր ռազմավարական նշանակությունը, Արևմուտքի և

⁴ Özkök, Türkiye bölgesel güç olacak, <http://www.haber7.com>, 24.08.2006

ԱՄՆ-ի համար և կիսայտնվի տարածաշրջանային մեկուսացման վտանգի առջև: Թուրքիայում անհանգստությունն այն էր, որ իր անմիջական հարևանների կողմից կարող է ընդունվել կասկածամտությամբ կամ նույնիսկ թշնամաբար: Սառը պատերազմի ավարտը Թուրքիային ստիպեց ներգրավվել իր անմիջական տարածաշրջանային գործընթացներում, քանի որ այն Թուրքիայի համար և նոր հեռանկարներ էր բացում, և նոր մարտահրավերներ⁵:

Սկսված աշխարհաքաղաքական փոփոխություններն ու զարգացումները ստիպեցին Թուրքիային առավել զգուշորեն և հետևողականորեն հստակեցնել միջազգային ու տարածաշրջանային, անվտանգության ու պաշտպանական քաղաքականության գերակայություններն ու նոր մարտահրավերները: 1990-ական թթ. կեսերին Թուրքիայի պաշտպանական հայեցակարգը հիմնվում էր տարածաշրջանային մարտահրավերներին դիմակայելու միջոցով, երկրի տարածքային ամբողջականությունն ապահովելու տրամաբանության վրա: Թուրք ռազմական պատասխանատուները Ռուսաստանը, Հունաստանը, Իրաքը, Իրանը և Սիրիան դիտում էին որպես Թուրքիայի հիմնական սպառնալիքներ՝ ելնելով այդ երկրների կողմից Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային հավակնություններից և թուրքական սահմանին ռազմական ուժեր կենտրոնացնելու նրանց ռազմական կարողություններից⁶:

Նախկինում Թուրքիայի արտգործնախարարության քարտուղարի տեղակալ և Վաշինգտոնում այդ երկրի դեսպան Շյուքրյու Էլեքդաղը, ամենայն հավանականությամբ արտահայտելով զինվորականության մոտեցումները, Թուրքիայի հարևաններից Հունաստանը և Սիրիան դասում էր որպես սպառնալիք ներկայացնող երկրներ, որոնք տարածքային հավակնություններ ունեն Թուրքիա-

⁵ Henri J. Barkey, Turkey and The New Middle East, A Geopolitical Exploration, Reluctant Neighbour, Turkey,s Role in the Middle East, United States Institute of Peace Press, 1996, pp. 30-31

⁶ Michael Robert Hickok, Hegemon Rising: The Gap Between Turkish Strategy and Military Modernization, The Eurasian Politician - Issue 3 (February 2001), <http://www.cc.jyu.fi/~aphamala/pe/issue3/hickok.htm>

յից: Ըստ նրա՝ սառըպատերազմյան շրջանի համեմատ Թուրքիան 90-ական թթ. սկզբին գտնվում էր բազմակողմ ռազմական գործողությունների մեջ ներքաշվելու սպառնալիքի առջև և պետք է պատրաստ լիներ անհրաժեշտության դեպքում իր հարևաններից որևէ մեկի հետ ռազմական գործողությունների մեջ մտնել⁷:

Թուրքական պաշտպանական հայեցակարգում սկզբունքային նոր ռազմավարություն հայտնվեց, ըստ որի երկրի ԶՈՒ-ը պատրաստ են լինելու կանխել Թուրքիայի դեմ հարձակումներն ու սպառնալիքները մինչև թուրքական տարածքին հասնելը: Անկարայի պաշտպանական հայեցակարգի «առաջնային հարձակման» (forward engagement) ռազմավարությունը ենթադրում էր ռազմական գործողությունների սկսման դեպքում դրանք կանխել երկրի սահմաններից դուրս, զինված գործողություններն իրականացնել թշնամու տարածքում⁸: Ռազմավարական այս պլանավորման տրամաբանությունից է բխում երկրի օդային տարածքի ու հակահրթիռային պաշտպանության կայուն ու ժամանակակից համակարգի ներդրումը, եթե հաշվի առնենք վերջին տարիներին մերձավորարևելյան տարածաշրջանում սպառազինությունների աճող մրցավազքն ու հրթիռային տեխնոլոգիաների զարգացումը:

Թուրքիայի համար հենց տարածաշրջանում անկանխատեսելի զարգացումների հնարավորության պարագայում խիստ հրատապ է դառնում սեփական զարգացած հակաօդային պաշտպանության (այսուհետ՝ ՀՕՊ, թուրք. *Hava savunma*) համակարգի ներդրումը, քանի որ տարածաշրջանում արդեն անվերահսկելի դարձած հրթիռային տեխնոլոգիաների տարածումն ու հատկապես Իրանի կողմից բալիստիկ հրթիռների զարգացումը թուրքական ռազմաքաղաքական շրջանակների կողմից դիտարկվում են որպես ազգային անվտանգության մարտահրավերներ: 90-ական թթ. Թուրքիան լուրջ անհանգստություն էր հայտնում Իրանի, Իրաքի ու նաև Սիրիայի

⁷ Şükrü Elekdağ, 2 ½ War Strategy, Center for Strategic Research, Journal of International Affairs, Perceptions, Vol.1, March-May, 1996

⁸ Michael Robert Hickok, նշվ. աշխ.:

կողմից քիմիական ու կենսաբանական զենքերի ու հրթիռների զարգացման հնարավորությունների կապակցությամբ: Թուրքիան Մերձավոր Արևելքում լրջորեն գիտակցեց բախստիկ հրթիռների լայնամասշտաբ կիրառման մարտահրավերները Շոցի պատերազմում, երբ Իրաքն սկսեց օգտագործել Scud-Bs և Al-Hussein հրթիռները, իսկ հետագայում արդեն լուրջ մտավախություններ սկսեց առաջ բերել Իրաքի կողմից զանգվածային ոչնչացման զենքի (այսուհետ՝ ՋՈՋ, թուրք. *Kitle Imha Silahı*) օգտագործման հնարավորությունը⁹: Թուրքիայի համար ներկայումս լուրջ մարտահրավեր է ներկայացնում Իրանի կողմից հրթիռային տեխնոլոգիաների զարգացումը, միջուկային ոլորտում իրանական ծրագրերն ու տարածաշրջանային զարգացումների անկանխատեսելիության գործոնը:

Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիայի պաշտպանական հայեցակարգն ու ռազմավարությունը ենթադրում են այնպիսի պաշտպանական համակարգի առկայություն, որն ի վիճակի լինի առավել արդյունավետ արձագանքել և հակահարված տալ ժամանակակից մարտահրավերներին ու արտաքին վտանգներին:

ՈԱԶՄԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԹԻՈԱՀՐԵՏԱՆԱՅԻՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏՈՒՄ

Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերության ոլորտում գործում են մի քանի ընկերություններ, որոնք մասնագիտացված են ռազմական տեխնիկայի, սպառազինության ու տարբեր զինատեսակների արտադրության ոլորտում: Հրթիռային տեխնոլոգիաների ու զենիթահրթիռային, հրետանային համալիրների արտադրության ոլորտում գործում են թուրքական Roketsan ու Aselsan ընկերությունները, ինչպես նաև մի քանի այլ ընկերություններ տարբեր բաղադրամասերի արտադրական գործընթացում:

⁹ Şebnem Udum, Missile Proliferation in the Middle East: Turkey and Missile Defence, Turkish Studies Institute, Vol.4, N3, 2003, p. 76

Հրթիռային արտադրության ոլորտում է մասնագիտացած Roketsan թուրքական ընկերությունը, որը հիմնադրվել է 1988 թ-ին, իր գործունեությունն սկսել է Եվրոպական կոնսորցիումի համար Stinger հրթիռների շարժիչների արտադրությամբ: Ընկերությունը հիմնականում գործում է հրթիռային համալիրների, ինչպես նաև առանձին բաղադրամասերի նախագծման ու արտադրության ոլորտում: Ընկերության բաժնետերերն են Թուրքիայի ՋՌԻ-ի զարգացման հիմնադրամը, ASELSAN և MKEK ռազմաարդյունաբերական ընկերությունները¹⁰: Այդ ընկերությանն է պատկանում փոքր հեռահարության հրթիռների, ինչպես նաև հրթիռների տարբեր բաղադրիչների՝ վեկտորային կառավարման մասերի, մարտագլխիկների, կառավարման համակարգերի արտադրությունը, ինչպես նաև ռազմաօդային ուժերի (այսուհետ՝ ՌՕՌԻ, թուրք. *Hava kuvvetleri*) համար RAPIER Mk-2 ՀՕՊ համալիրների, հրթիռների արտադրությունն ու արդիականացումը: Ընկերությունն այժմ աշխատանքներ է իրականացնում Թուրքիայի ՋՌԻ-ի համար մեծ հեռահարության ՀՕՊ համալիրների ստեղծման համար: Հակատանկային հրթիռների ծրագրի շրջանակներում ընկերությունը թուրքական բանակին տրամադրեց սեփական նախագծման T-122 MBRL և T-107 MBRL համազարկային կրակի ռեակտիվ համակարգ (այսուհետ՝ ՀԿՌՀ), որոնց ընդհանուր թիվը ներկայումս սպառազինության մեջ կազմում է շուրջ 90 միավոր¹¹:

Ընկերությունը վերջին տարիներին ստանձնել է փոքր և միջին հեռահարության հակատանկային հրթիռների նախագծման ու արտադրության պարտավորությունը, որ առաջադրվել էր Պաշտպանական արդյունաբերության խորհրդի նիստում: Փոքր հեռահարության հրթիռները նախատեսված են մարտական մեքենաների, իսկ միջին հեռահարության հրթիռները՝ արտադրության մեջ գտնվող T-129 ATAK հարվածային ուղղաթիռների համար¹²:

¹⁰ Թուրքական Roketsan ընկերության կայք, <http://www.roketsan.com.tr>

¹¹ <http://www.roketsan.com.tr/122eng.html>

¹² Hürriyet, 07.05.2008

Roketsan թուրքական ընկերության տնօրեն Հուսեյն Բայսաքը 2005 թ. վերջին հայտարարեց, որ տարբեր տեսակի հեռահար զործողության հրթիռների արտադրության համար ընկերությունն ունի բոլոր անհրաժեշտ մարդկային, գիտական և տեխնոլոգիական ենթակառուցվածքները¹³:

Թուրքական աղբյուրների համաձայն՝ այժմ Թուրքիայում աշխատանքներ են ընթանում 1000 կմ հեռահարության բալիստիկ հրթիռների նախագծման ու արտադրության ուղղությամբ, որոնց արտադրությունը սկսվելու է առաջիկա տարիներին: Սակայն ըստ թուրք մասնագետների՝ հնարավոր են այդ աշխատանքները ձգձգվեն, ինչը կապված է տեխնոլոգիական բարդությունների հետ: Հրթիռային նախագծերին ի պաշտոնե ավելի լավ ծանոթ թուրք պահեստի գեներալ Արմաղան Քուլօղլուի համոզմամբ՝ չնայած, որ Թուրքիան արդեն տիրապետում է հրթիռային տեխնոլոգիաներին և կարող է ինքնուրույն իրականացնել աշխատանքները, այնուամենայնիվ դեռևս բարդություններ են առկա հեռահար հրթիռների արտադրության ոլորտում: Ըստ նրա՝ ներկայումս ավելի իրատեսական է մինչև 600 կմ հեռահարության հրթիռների արտադրությունը, որի ուղղությամբ տարվում են հստակ աշխատանքներ¹⁴:

2002 թ. հունվարի 14-ին թուրքական Milliyet թերթը հրապարակել էր մի հոդված, որում նշվում էր, որ Թուրքիայում արտադրված առաջին բալիստիկ հրթիռի փորձարկումն անցել է հաջող: Թերթի տեղեկատվության համաձայն՝ «J missile» կոչվող հրթիռը չինական տեխնոլոգիաների հիման վրա թուրքական Roketsan ընկերության կողմից նման առաջին արտադրանքն էր: Դրա առաջին փորձնական արձակումը կատարվել է 2001 թ. Դեկտեմբերին՝ Ստամբուլի մերձակա ափամերձ շրջակայքում: Ըստ թերթի հաղորդման՝ փորձարկված այդ հրթիռը հանդիսացել է չինական M-7 հրթիռի կառա-

¹³ Yeni Şafak, 03.10.2005

¹⁴ Türkiye 1000 kilometrelik füzeler üretecek, <http://www.haberturk.com>, 2008-09-03

վարման և ուղղորդման համակարգով ավելի կատարելագործված նախատիպը՝ 150 կմ գործողության շառավղով¹⁵: Թուրք-չինական համագործակցության արդյունքում ստացված տեխնոլոգիաների շնորհիվ Թուրքիայում 2002 թ. հաջողությամբ սկսվեց YILDIRIM B-611 անվանումն ստացած հրթիռային համալիրի փորձարկումները, որի հեռահարությունը ըստ թուրքական տվյալների հասնում է մինչև 250 կմ, իսկ բալիստիկ հրթիռի քաշը՝ 1200 կգ: Ներկայումս այն Թուրքիայի ցամաքային զորքերում (այսուհետ՝ ՑՀ, թուրք. *Kara kuvvetleri*) գտնվող ամենամեծ հեռահարության հրթիռային համալիրն է¹⁶: Հարկ է նշել, որ որոշ մասնագետներ կասկածի տակ են դնում նման բնութագրերի հավաստիությունը:

Մինչև 2007 թ. այդ նախագծի մասին գրեթե հստակ տեղեկատվություն չկար, միայն այդ նույն թվականին տեղի ունեցած շքերթի ժամանակ պարզ դարձավ, որ այդ նույն «J missile» անվանումը կրող հրթիռը հանդիսանում է մարտավարական YILDIRIM հրթիռային համալիրը: Չնայած հիշյալ համալիրի մասին չկան լիարժեք տեղեկություններ: Հայտնի է, որ Roketsan ընկերությունն աշխատանքներ է իրականացնում դրանց կատարելագործման ուղղությամբ¹⁷:

Roketsan ընկերությունն առաջիկայում նպատակ ունի էլ ավելի մեծացնել արտադրության շրջանակները՝ դառնալով հրթիռաշինության առաջատար ընկերություն: Ընկերության կողմից արտադրված ՀԿՌՀ-ները թուրքական արտադրության առաջին նման արտադրանքն էին, որ արտահանվեցին մի շարք երկրներ: Մասնավորապես Միացյալ Արաբական Էմիրությունների հետ ստորագրված համաձայնագրի շրջանակներում ընկերությունը վաճա-

¹⁵ С.Л. Сардановский, Аспекты политической безопасности Черноморья, <http://www.bsarg.crimeainfo.com/03-Sardanovsky.rtf>

¹⁶ Operasyonda Yeni Füzele de Denendi, <http://www.etikhaber.com,> 17.12.2007; "Türk füzeleri Yunanistan'ı vurabilir!", <http://www.ajansege.com,> 15.07.2008

¹⁷ Arda Mevlutoglu , Turkish Surface to Surface Rocket and Missile Systems – III, Air Combat Information Group (ACIG), http://s188567700.online.de/CMS/index.php?option=com_content&task=view&id=192&Itemid=47, 21.07.2008

ռեց T-122 ՀԿՌՀ-ներ, ինչպես նաև ստանձնեց այդ երկրի ՋՈՒ-ում գտնվող 122 մմ տրամաչափի ՀԿՌՀ -ների արդիականացման աշխատանքները: Մինչև 2008 թ. ընկերության արտահանման ծավալները կազմել են շուրջ 500 մլն դոլար¹⁸:

Ընկերությունը երկար ժամանակ է աշխատանքներ է իրականացնում 70 մմ «Cirit 2.75» լազերային կառավարման հակատանկային հրթիռի ստեղծման ուղղությամբ, որը պետք է օգտագործի T-129 ATAK հարվածային ուղղաթիռների կողմից: Այժմ արդեն աշխատանքներ են իրականացվում դրանց խմբաքանակային արտադրության ուղղությամբ¹⁹:

Թուրքիան 80-ական թթ. վերջից տարբեր նախագծեր մշակեց զենիթահրթիռային ու հրետանային նոր համալիրների ձեռքբերման, համատեղ արտադրության ու տեխնոլոգիաների զարգացման ուղղությամբ: Թեև թուրքական կողմը նախապատվությունը տալիս էր այդ ոլորտում ԱՄՆ-ի հետ համագործակցությանը, այնուամենայնիվ տեխնոլոգիաների տրամադրման շուրջ ստեղծված անհամաձայնությունների պատճառով, Թուրքիան, որպես այլընտրանք, պայմանագիր ստորագրեց չինական ընկերության հետ՝ WS-1 ՀԿՌՀ-ի համատեղ արտադրության շուրջ: 1996 թ. ստորագրված թուրք-չինական ռազմական պայմանագրով չինական կողմի աջակցությամբ Թուրքիայում Roketsan և KALEKALIP ընկերությունների բազայի հիման վրա 1997 թ. սկսվեց չինական WS-1B ՀԿՌՀ -ների նմանօրինակը հանդիսացող T-300 KASIRGA համալիրների արտադրությունը՝ 250 մլն դոլար ընդհանուր բյուջեով, KASIRGA-ի հրթիռներն ունեն 100 կմ հեռահարություն, 150 կգ մարտազինիկով: Ներկայումս թուրքական բանակի սպառազինության մեջ են գտնվում մոտ 30 միավոր WS-1A/B (KASIRGA) ՀԿՌՀ²⁰:

¹⁸ http://www.tskgv.org.tr/index.php?option=com_content&task=view&id=62&Itemid=70

¹⁹ Jereed (Cirit) (Turkey), Air-launched rockets, <http://www.janes.com/extracts/extract/jalw/jalwa052.html>

²⁰ <http://theasiandefence.blogspot.com/2009/02/roket-san-t-300-kasirga-hurricane.html>

Հրթիռների արտադրության ոլորտում 90-ական թթ. կեսից լուրջ համագործակցություն սկսեց ծավալվել հատկապես Իսրայելի ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների հետ: 2003 թ. սկսեցին քայլեր ձեռնարկվել Իսրայելի հետ ՀՕՊ հրթիռների համատեղ արտադրության ուղղությամբ: Էլմադադում (Թուրքիա) տեղակայված Roketsan ընկերությունը սկսեց համագործակցել իսրայելական Rafael ընկերության հետ՝ Popeye հրթիռների համատեղ արտադրության ոլորտում: Թուրքական կողմը հետագայում էլ իր շահագրգռությունն էր հայտնում Իսրայելի ավիացիոն արդյունաբերության (Israeli Aviation Industry) հետ համատեղ միջին հեռահարության «օդ-երկիր» հրթիռների, ինչպես նաև Arrow 2 հակաբալիստիկ հրթիռային համալիրների (ATBMs) և AGM-142 Popeye 2 «օդ-երկիր» դասի միջին հեռահարության հրթիռների համատեղ արտադրության վերաբերյալ²¹:

2009 թ. փետրվարի 22-26-ը Արաբական Միացյալ Էմիրություններում անցկացված պաշտպանական արդյունաբերության միջազգային ցուցահանդեսին մասնակցող թուրքական Roketsan ընկերությունը 90 մլն դոլար արժողության պայմանագիր ստորագրեց Ալ-Ջաբեր ընկերության հետ՝ հրթիռային համակարգերի արտադրության վերաբերյալ, որոնք ԶՈՒ-ին կհանձնվեն 2010 թ.: Համակարգի հիմնական մասը կարտադրվի Թուրքիայում, իսկ որոշ բաղադրամասեր ԱՄԷ-ում: Roketsan ընկերությունը պատրաստվում է առաջիկայում հրթիռների արտադրության վերաբերյալ պայմանագիր ստորագրել արաբական Burkan ռազմաարդյունաբերական ընկերության հետ²²:

Էլեկտրոնային սարքավորումների ու հրամանատարական հսկողության միջոցների արտադրության ոլորտում գործում է Aselsan պետական ընկերությունը: Ընկերության հիմնական արտադրատեսակներն են ռազմական կապի միջոցները, տեղեկատ-

²¹ Eugene Kogan, Cooperation in the Israeli-Turkish Defence Industry; Conflict Studies Research Centre; Middle East Series 05/43; [http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/middle_east/05\(43\)-EK](http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/middle_east/05(43)-EK), p. 10-11

²² Hürriyet, 23.02.2009

վական, ռադարային, էլեկտրասպտիկական, ինչպես նաև հրթիռային տարբեր բաղադրամասերը, մարտագլխիկներն ու կառավարման համակարգերը: Ընկերության արտադրատեսակներին են պատկանում ներկայումս թուրքական բանակի սպառազինության մեջ գտնվող ATILGAN Kaideye Monteli Stinger, ZIPKIN Kaideye Monteli Stinger ցամաքային շարժական և BORA ծովային ՀՕՊ համալիրների արտադրությունը²³:

Aselsan ընկերությունն արտադրական ոլորտում արդեն դուրս է եկել սպառազինության միջազգային շուկա՝ մեծացնելով արտահանման տեսակներն ու ծավալները: 2006 թ. ընկերությունն իր արտադրության ոլորտում հաջողություն գրանցեց էլեկտրասպտիկական նորագույն «գիշեր-ցերեկ դիտարկման և թիրախի հայտնաբերման» ASELFIR-300T համակարգի ստեղծման գործում, որը կարող է տեղադրվել օդային և ծովային միջոցների վրա: Նախնական փուլում նախատեսվում է 10 նման համակարգով զինել անօդաչու ինքնաթիռները, այնուհետև նաև 50 համակարգ տեղադրել մարտավարական-հարվածային ուղղաթիռների վրա²⁴:

2006 թ. դեկտեմբերի կայացած Պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում որոշում կայացվեց առաջիկա 10 տարիների պաշտպանական արդյունաբերության նախագծերում առաջնային դերակատարություն հանձնել Aselsan ընկերությանը: Հատկապես այդ ընկերությունը ստանձնեց երկրի ՌՕՈՒ-ի ինքնաթիռների մի մասի և ժանդարմական հրամանատարությանը պատկանող ուղղաթիռների ավիացիոն համակարգերի արդիականացման աշխատանքներն իրականացնելու պարտավորությունը²⁵: Զենիթահրթիռային ու հրետանային համալիրների արտադրության ոլորտում գիտական և տեխնոլոգիական մշակումներն իրականացնում է Թուրքիայի գիտական ու տեխնոլոգիական հետազոտությունների խորհուրդը (TÜBİTAK), որը կատարում է նաև

²³ Տես Aselsan ընկերության կայքէջ: <http://www.aselsan.com.tr>

²⁴ <http://www.gbulten.ssm.gov.tr>, 17.09.2006

²⁵ <http://www.gbulten.ssm.gov.tr>, 18.12.2006

հետազոտություններ ու զարգացման նախագծեր տարբեր բնագավառներում²⁶:

Փոքր հեռահարության հրթիռահրետանային համակարգերի արտադրության մշակումներն սկսել են իրականացվել 80-ական թթ. կեսերին՝ Թուրքիայի Ռազմական արդյունաբերության հետազոտական ինստիտուտի (SAGE)-ի կողմից սեփական բյուջեով, որի առաջին արդյունքը եղան G-67 և SAGE 71 փոքր հեռահարության հակատանկային հրթիռների մշակումներն ու ստեղծման աշխատանքները: Հետագայում ՋՌԻ-ի կարիքներն ապահովելու նպատակով ինստիտուտը MKEK ընկերության հետ համագործակցությամբ սկսեց աշխատանքներ իրականացնել ՀԿՌՀ-ների միջին ու մեծ հեռահարության հրթիռների արտադրության ուղղությամբ, ինչի արդյունքը եղավ 107 մմ Anadol և 122 մմ Mizrak չդեկավարվող հրթիռների արտադրությունը²⁷:

Թուրքիայի Ռազմական արդյունաբերության հետազոտական ինստիտուտի (SAGE), որը գտնվում է TÜBITAK-ի կազմում, աջակցության ու մշակումների արդյունքում հնարավոր դարձավ Թուրքիայի ՑՁ-երի հրամանատարության հետ համագործակցությամբ իրականացնել մի շարք ծրագրեր, որոնցից նշանավորներն են TOROS 230A միջին հեռահարության, TOROS 260A մեծ հեռահարության ՀԿՌՀ-ների հրթիռների արտադրությունը²⁸:

²⁶ 1963 թ. հիմնադրված այդ պետական գործակալությունը հիմնականում տնտեսական ու տեխնոլոգիական զարգացմանն ուղղված ծրագրեր է իրականացնում և գործում է որպես թուրքական կառավարությանը կից նխորհրդատվական մարմին գիտական-տեխնոլոգիական ոլորտում: Խորհրդին պատկանող 15 տարբեր հետազոտական ինստիտուտներում աշխատում են շուրջ 1000 մասնագետներ: Տես <http://www.tubitak.gov.tr>

²⁷ Arda Mevlutoglu, Turkish Surface to Surface Rocket and Missile Systems – II, Air Combat Information Group (ACIG), http://s188567700.online.de/CMS/index.php?option=com_content&task=view&id=191&Itemid=47

²⁸ TOROS 230-ը ունի մինչև 65 կմ, իսկ TOROS 260-ը՝ 110 կմ հեռահարություն, Տես <http://www.sage.tubitak.gov.tr>; Türk füzelerinin özellikleri, <http://www.internethaber.com>, 17.12.2007; http://www.janes.com/extracts/extract/jaa/jaa_1138.html

Հրետանային զենքերի, պայթուցիկ սարքավորումների, թեթև սպառազինության ու տարբեր զինատեսակների արտադրության մեջ ամենամեծ ընկերությունը Մեքենաշինական և քիմիական արդյունաբերական պետական ընկերությունն է (թուրք. *Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu-MKEK*): Սպառազինության արտադրությունն իրականացվում է ընկերության՝ Անկարայում, Քըրըքալեյի և Չանքըրի նահանգներում գտնվող 12 գործարաններում²⁹:

Հրետանային, հրաձգային զինատեսակների ու զենիթահրթիռային համալիրների արտադրությունը կենտրոնացված է Քըրըքալեյի և Չանքըրի գործարաններում: TÜBITAK-SAGE-ի ու MKEK ընկերության ստորագրած համաձայնագրով դեռևս 90-ականների կեսին սկսվեց T-107 և T-122 ՀԿՌՀ -ների խմբաքանակային արտադրությունը³⁰: T-122 Sakarya ՀԿՌՀ հետագա կատարելագործման արդյունքում հնարավոր եղավ ապահովել Roketsan ընկերության կողմից արտադրված TR-122, TRB-122, TRK-122, SR-122, SRB-122, SRK-122 և այլ 122 մմ տրամաչափի հրթիռների կիրառումը: Համալիրի արտադրությունը շարունակվել է մինչև 2008 թվականը և ցամաքային ուժերին հանձնվել շուրջ 70 համալիր³¹:

Միաժամանակ Թուրքիան դեռևս չի կարող տեղական ռազմաարդյունաբերության միջոցով ապահովել հակաօդային ու հրթիռահրետանային համակարգերի պահանջարկը, ուստի մեծ է մնում արտերկրներից դրանց ձեռքբերման մասնաբաժինը:

2007 թ. հունվարին ՑՋ-ի հրամանատարության սպառազինության ուժեղացման շրջանակներում 80 հատ միջին հեռահարության հակատանկային հրթիռային համալիրների (յուրաքանչյուր համալիրի համար 10-ական հրթիռներով, ընդհանուր 800 հրթիռ) (OMTAS)

²⁹ Տես MKEK ընկերության կայքէջ:

<http://www.mkek.gov.tr/english/hakkimizda.aspx>

³⁰ Вооруженные силы и военная экономика стран Азии, информационно-аналитический справочник, Российская Академия Наук, Институт Востоковедения, Отв. ред. А.З. Егорин, 2000, с. 77-78

³¹ Տես <http://theasiandefence.blogspot.com/2009/01/roketan-t-122-sakarya-system.html>, 29.01.2009

ծեռքերման նպատակով մրցույթ հայտարարեց, որին մասնակցում էին ինչպես տեղական, այնպես էլ արտասահմանյան ընկերությունները³²։ Երկար ձգձգումներից հետո թուրքական կողմը կատարեց իր վերջնական ընտրությունը և չնայած, որ թուրքական սպառազինության հիմնական մասը ամերիկյան և իսրայելական արտադրության են, այնուամենայնիվ նախապատվությունը տրվեց ռուսականին։ 2008 թ. ապրիլին Թուրքիայի Պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում հաստատվեց միջին հեռահարության հակատանկային հրթիռային համալիրների ձեռքբերման 200 մլն դոլար արժողության ծրագիրը, որտեղ թուրք զինվորականները նախապատվությունը տվեցին ռուսական «Ռոսոբոռոնէքսպորտ»-ին պատկանող «Корнет-Е» համալիրին։ Ըստ նախատեսվածի՝ Թուրքիան գնել է 80 այդպիսի համալիր և 800 հրթիռ³³։ Հայտամրցույթին մասնակցում էին ամերիկյան Raytheon Tow կոնսորցիումը և իսրայելական Rafael պետական արդյունաբերական ընկերությունը, որոնց մերժումը կապված է ավելի շատ այդ երկրների նկատմամբ քաղաքական ճնշում գործադրելու Թուրքիայի մարտավարական քայլի հետ։

2007 թ. հուլիսին ԱՄՆ Կոնգրեսը հավանություն տվեց Պենտագոնին՝ Թուրքիային վաճառել շուրջ 51 Block II Tactical Harpoon հականավային հրթիռներ, ինչպես նաև առանձին սարքավորումներ և անհրաժեշտ ծառայություններ տրամադրել 159 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ։ Ձեռք բերված հրթիռներն օգտագործվելու են երկրի ռազմածովային ուժերի (այսուհետ՝ ՌԾՈՒ, թուրք. *Deniz kuvvetleri*) կողմից՝ թարմացնելով և ավելի ուժեղացնելով ՌԾՈՒ-ում գոյություն ունեցող հրթիռային արսենալը³⁴։

Թուրքական կառավարությունը նաև դիմել էր ԱՄՆ-ին «օդ-օդ» դասի միջին հեռահարության կատարելագործված AIM-120C-7 AMRAAM հրթիռներ, ինչպես նաև 2 հրթիռային կառավարման-ուղ-

³² [http:// www.gbulten.ssm.gov.tr](http://www.gbulten.ssm.gov.tr), 05.02.2007

³³ [http:// www.gbulten.ssm.gov.tr](http://www.gbulten.ssm.gov.tr), 11.04.2008

³⁴ <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumantasyon/basinbulteni/Pages/20070702.aspx>

դորդման համակարգ, առանձին բաղադրամասեր ու ծառայություններ գնելու կապակցությամբ 157 մլն դոլար ընդհանուր արժեքով: 2008 թ. սեպտեմբերին պարզ դարձավ, որ ԱՄՆ Պաշտպանական անվտանգության համագործակցության գործակալությունը տեղեկացրել է Կոնգրեսին այդ վաճառքի հնարավորության մասին³⁵:

Ընդհանուր առմամբ, ինչպես հրթիռային արտադրությունը, այնպես էլ ռազմական արդյունաբերությունը³⁶, զրանցում են լուրջ հաջողություններ, ինչը հնարավորություն է տալիս բացի սեփական կարիքներն ապահովելուց, դուրս գալ նաև միջազգային շուկա:

Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերության զարգացումն իր մեջ պարունակում է ինչպես ռազմաքաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական, տեխնոլոգիական նպատակներ, քանի որ թուրքական ընկերությունների ներգրավումը արդյունաբերության մեջ լուրջ խթան կհանդիսանա ընդհանրապես երկրի արդյունաբերական զարգացման համար, կնպաստի այդ ոլորտում գիտական եւ տեխնոլոգիական նորագույն մշակումներին: Ռազմաքաղաքական առումով այն հնարավորություն կտա Թուրքիային դուրս գալ արտաքին կախումից, դառնալ տարածաշրջանային ռազմական տերություն և բարձրացնել միջազգային հեղինակությունը³⁷:

Ռազմական արտադրանքի արտահանումը ոչ միայն ֆինանսական եկամուտներ կապահովի, այլ ավելի շատ ռազմավարական, ռազմաքաղաքական առավելություն կունենա Թուրքիայի համար:

³⁵ Zaman, 29.09.2008

³⁶ Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերության մասին մանրամասն տես Լ. Հովսեփյան, Թուրքիայի ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման և զինված ուժերի արդիականացման ռազմավարությունը, Անվտանգության ու պաշտպանության հիմնախնդիրները, ՔՀԻ, Վերլուծական նյութեր 1, Եր. 2007

³⁷ Savunma Sanayii Hedefleri, Vizyon 2023 Projesi. Savunma, Havacılık ve Uzay Paneli ÖN RAPORU. Ek-4, http://www.vizyon2023.tubitak.gov.tr/teknolojiongorusu/paneller/savunmauzayvehavacilikraporlar/SHU_EK4.pdf

Դեռևս 2004 թ. մայիսին հրապարակված «Պաշտպանական կարիքների ապահովման նոր ռազմավարության» համաձայն, Թուրքիան պետք է մեծացնի իր սեփական ռեսուրսների, տեխնոլոգիաների օգտագործումն ու թուրքական ընկերությունների մասնակցությունը պաշտպանական նախագծերում՝ նպատակ ունենալով բարձրացնել տեղական ներդրումների աստիճանը պաշտպանական ծրագրերում: Ըստ 2007-2011 թթ. Ռազմաարդյունաբերության քարտուղարության ռազմավարական ծրագրի՝ մինչև 2010 թ. երկրի ՋՈՒ-ին անհրաժեշտ ռազմական տեխնիկայի ու սպառազինության շուրջ 50 %-ը պետք է ապահովվի թուրքական տեղական ռազմաարդյունաբերության միջոցով³⁸: Նշենք, որ 2004 թ. այդ ցուցանիշը կազմում էր 25 %: Հետագա 4 տարիների ընթացքում թուրքական ռազմաարդյունաբերական համալիրը լուրջ հաջողություններ գրանցեց՝ ավելացնելով տեղական արտադրության մասնաբաժինը՝ այն հասցնելով ավելի քան 42 %-ի³⁹:

Վերջին տարիներին Թուրքիայի ռազմական արդյունաբերությունը գրանցել է հաջողություններ նաև ռազմական արտադրանքի արտահանման ծավալների առումով: Մինչև 2011 թվականը նախատեսվում է թուրքական ռազմաարդյունաբերական արտադրանքի տարեկան արտահանման ընդհանուր ծավալը հասցնել 1 մլրդ դոլարի: 2007 թվականի դրությամբ այն կազմել է շուրջ 400 մլն դոլար⁴²:

³⁸ Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Startejik Plan 2007-2011,s.16, <http://www.sp.gov.tr/documents/planlar/SSMSP0711.pdf>

³⁹ <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumantasyon/basinbulteni/Pages/20080506.aspx>